

DİVÂNÜ LUGATİ'T-TÜRK'TE 'KIPÇAKÇA' KAYDIYLA VERİLEN KELİMELERİN TARİHÎ KIPÇAK SÖZVARLIĞI İÇİNDEKİ YERİ*

FUNDA TOPRAK**

Özet: Büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmud tarafından 11. yüzyılda kaleme alınan Divanü Lugatî't-Türk, Türkçenin bilinen ilk sözlüğü olma özelliğinin yanı sıra içerdiği zengin malzeme ile günümüz çalışmalarına da kaynaklık etmektedir. Çalışmamız Divanü Lugatî't-Türk'te Kaşgarlı Mahmud tarafından Kıpçakça kaydıyla verilen 9 fiil ve 35 isim soylu toplam 44 kelimenin Kıpçaklara ait olduğu kabul edilen diğer sözlük ve eserlerde karşılaştırılması temelinde yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kaşgarlı Mahmut, Kıpçak, Divanü Lugatî't-Türk.

Abstract: Diwân Lugât at-Turk, which had been written by Mahmud Kashghârî in the 11th century, is the first known dictionary of Turkish Language, as well as, it is considered as an important source through the rich materials it contains.

Our study deals with 9 verbs and 35 noun originated word, totally 44 words, which had been defined by Kashghârî that all of them are Kiptchak words, by comparison through the other dictionaries and sources which is accepted that they belong to the Kiptchaks.

Keywords: Mahmud Kashghârî, Diwân Lugât at-Turk, Qipchaq.

Büyük Türk dilcisi Kâşgarlı Mahmut tarafından 11.yüzyılda kaleme alınan Divânü Lugatî't-Türk, Türkçenin bilinen ilk sözlüğü olma özelliğinin yanı sıra içerdiği zengin malzeme ile günümüz çalışmalarına da kaynaklık etmektedir. Kâşgarlı sözlüğünde ele aldığı kelimeleri kendi ifadesiyle 'Türk illerini tek tek dolaşarak' toplamıştır. Bu özelliğinden dolayıdır ki eser bir lehçeler antolojisinin ilk örneklerindendir. Divânda Oğuzca, Kıpçakça, Arguca, Barsganca, Çiğilce, Yağma, Yemek, Tohsı vb. pek çok lehçeye ait

* Bu yazı A.Ü. DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından düzenlenen Cumhuriyetin 80. Yılı Kutlama Etkinlikleri çerçevesinde Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumunda (Ankara, 18 Aralık 2003), bildiri olarak sunulmuştur.

** Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Araş.Gör.

kelimeler içinde ağırlığı Oğuzca ve Kıpçakça kelimeler almaktadır. Çalışmamız Divânü Lugati't-Türk'te Kâşgarlı Mahmut tarafından Kıpçakça kaydıyla verilen 9 fiil ve 35 isim soylu toplam 44 kelimenin Kıpçaklara ait olduğu kabul edilen diğer sözlük ve eserlerde karşılaştırılması temelinde yapılmıştır.

Çalışmamız DLT üzerinde yapılmış iki incelemeye dayanmaktadır. Birisi TDK tarafından yayınlanan Besim Atalay'ın *Divânü Lugati't-Türk Tercümesi* (DLT), diğeri ise Robert Dankoff ve James Kelly tarafından hazırlanan *Compendium of the Turkic Dialects* (CTD), adlı çalışmalarıdır. CTD inceleniş bakımından DLT'den farklıdır. Dankoff ve Kelly dizin kısmında lehçeler dizini de yapmışlar ve lehçeleri Kâşgarlı Mahmud'a göre karşılaştırmışlardır. CTD'ye göre verilen Kıpçakça kelimeler şunlardır: *apa* 'bear', *uçan* 'ship with two sails', *özle* 'noon', *ükil* 'much' krş.üküş, *ketü* 'paralyzed (hand)', *katlan-* 'bear fruit', *koru* 'prickly hedge', *kuzgir-* 'come pouring and swirling', *töz-* 'suffer cold and hunger', *yükünç yükün-* 'pray, bow', *susgak* 'Oğuzca çömçe'. Yine CTD de Oğuzca ile ortak Kıpçak Türkçesine ait şu kelimeler verilmektedir: *am*, *bal*, *kök*, *kırnağ*, *kıрман*, *yawlağ*, *aruk*, *yalıuğ*. *yeñ-*, *yopila-*, *yut-*.

Kâşgarlı Mahmut'a Göre Kıpçakçanın Özellikleri

Divan'da Kıpçaklara ait kelimelerin yanında Kıpçak Türkçesine ait bir takım ses ve gramer özelliklerine de yer yer değinilmiştir. Bugün Kıpçak Türkçesi metinlerinde gördüğümüz içseste /G/ ve önseste ünsüz düşmesi olaylarına da yine büyük dilci Kâşgarlı Mahmut dikkatimizi çekmektedir. DLT'de Kıpçak Türkçesine ait şu bilgiler verilmektedir: "İsimlerde ve fiillerde işin devam etmekte olduğuna bir belge bulunursa kelimenin ortasındaki ğ (ġ), harfini atmakta Oğuzlarla Kıpçaklar birbirine uymuşlardır. İsme örnek : Türkler alakargaya '*çumğuk*' öbürleri '*çumuğ*' derler. Türkler boğaza '*tamğak*' öbürleri '*tamağ*' derler. Fiillere örnek: Türkler 'o kimse daima evine gidendir diyecek yerde '*ol ewge barağam ol*' derler. Oğuzlarla Kıpçaklar '*baran ol*' derler. Türklerin '*ol er kulını urağan ol*' dedikleri yerde bunlar '*uran*' derler." (DLT I-31-33),

Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafında y (Ʒ), bulunan isim ve fiillerin ilk harfini e (l), yahut c (č), ye çevirirler. Öbür Türkler yolcuya 'yelkin', Oğuzlarla Kıpçaklar 'elkin' derler. Onlar ılık suya '*yılığ suw*', bunlar 'ılığ' derler. Bunun gibi öbürlerinin *yincü* dediğine bunlar '*cincü*' derler. Türkler devenin uzamış tüyüne '*yuğdu*', Oğuzlar ve Kıpçaklar '*cuğdu*' derler. Kelimenin başında bulunan m (м), harflerini Suvarlarla Oğuzlar, Kıpçaklar b

(=), ye çevirirler. Türkler '*men bardum*', Suvarlar, Kıpçaklar, Oğuzlar, Kıpçaklar '*ben bardum*' derler. Türkler çorbaya '*mün*', bunlar '*bün*' derler.

DLT'de Kıpçakça kaydıyla verilen kelimelerin Kıpçak sözlük ve eserlerindeki varlığı şu şekildedir:

a. İsimler ve Sıfatlar

aba: 'Ayı. Kıpçakça' (DLT I-86), *aba* (CTD III-10), krş. *apa* 'bear' (EDPT5), *aba* (III), 'медведь' (DTS 1), (KTS-), (KK-), (TZ-), (TA-), (Kİ-), (İM-), (MHN-), (NŞ-), (CC-), (GL-) bu şekliyle DLT'ye has bir kullanım olarak dikkati çekmektedir.

aḍhak 'ayak. Kıpçak, Yemek ve Suvarlarca' (DLT I-32), *aḍak* (CTD III-5), *aḍak* 'leg, foot' (EDPT45), *adaq* 'нога' (DTS8), *aḍak* ~ *ayağ* ~ *aзақ* (KTS 2,17,19), *ayağ* (KK69a/1), *ayaq* (TT 22b /2), *ayaq* ~ *aḍak* ~ *aзақ* (Kİ 27), (BM-), *ayağ* (TA 69a/1), *ayaq* (TZ16b9), *ayaq* (İM87b/1), *ayaq* (MHN 142), *aḍak* 'noga' (HŞ23,57), *ayaq* (NŞ 29v3,4), *ayaq* 'rist, Fussrücken' (CC 96-18), *ayaq* (GL166/11).

alığ 'her şeyin kötüsü' Oğuz ve Kıpçakça. (DLT I-64), *alığ* (CTD III-7), *alığ* 'bad' (EDPT135), *alıq* 'клюву' (DTS 35), *alığ* 'aşağılamak' (TA), *alığ* 'korkak' (TA), *alığ* ~ *alığ* (KTS 7), (KK-), (CC-), (MHN-), (NŞ-), (İM-), *alu*: 'borcunu ödeyemeyen aciz' (Kİ22), ayrıca *aluq* 'hayvan esvabından olan şey örtü, palan gibi' (Kİ21), (TZ-), (GL-). Bu kelimenin düz ve yuvarlak ünlülüş şekilleri Kıpçak eserlerinde karışık olarak kullanılmaktadır.

arıq 'ank, zayıf, cılız. Oğuz ve Kıpçak dillerinde' (DLTI- 66), *aruq* 'emaciated' (CTDIII-11), *aruq* 'emaciated, weak for the lack of food' (EDPT 214), 'полог над входом в шатер в юорту' (DTS 51), *arıq* 'temiz, saf, arı' (KF), (KTS 11 krş. *arav*, *ari*, *arig*, *arov*, *aru*, *uru*), (KK -), *arığ* (Kİ -), *arıq* (TZ 37b12), (TA-), (NŞ-), *arıq* 'zaif' (MHN 143), *aruq* 'mager' (CC77-7), *aruq* 'zayıf, cılız' (İM 368b/5), *aruq* ~ *arıq* 'zayıf' (GL20/6).

ayığ 'ayı. Oğuz, Kıpçak ve Yağma lehçelerinde adıdır.' (DLT I-84), *adığ* (CTD III-4), krş. *adığ* 'bear' (EDPT45), *ayığ* ~ *adı* ~ *adug* 'медведь' (DTS29), *ayu* (KTS 19), *ayu* 'ayı' (KK69a/13), *ayu* (Kİ 26), *ayu* (TA 69b/11), *ayu* (TZ15b3), *ayığ* (MHN 174), (NŞ-), *ayu* 'Beer' (CC108-14), (İM-), (GL-).

bal 'bal. Suvarlar, Kıpçak ve Oğuz dillerince. Öbür Türkler buna *arı yağı* derler.' (DLT III-156), *bal* (CTD III-64), *bal* 'honey' (EDPT 330), *bal* 'мед' (DTS 79), *bal* 'arı balı' (KTS 22), *bal* 'bal' (KK70b/2), *bal* (Kİ35), *bal*

(İM105a/6), *bal* (TZ 25a6), *bal* (MHN 96), (NŞ-), *bal* 'bal' (TA 70b/2), *bal* 'honig' (CC139-17), *bal* (GL164/11).

başmak 'pabuç. Oğuzlarla Kıpçaklar bir 'm' getirerek *başmak* derler.' (DLT I-378), *başmak* (CTD III-67),¹ *başmak* 'shoe, slipper' < baş-< ba- (EDPT382), *başmaq* 'башмак туфля' (DTS 88), *başmak* 'ayakkabı, çizme' (KTS 25), *başmak* 'çizme' (KK 71b/7), *başmak* 'ayakkabı' (Kİ31), *başmak* 'pabuç, çizme' (TZ 18a6), (NŞ-), *başmak* 'pabuç', *başmak* 'çizme' (TA 71b/7), (MHN15), (İM-), *başmak* 'schuh' (CC-86,11), *başmak* 'ayakkabı, pabuç' (GL180/2).

ben 'ben, Oğuz, Kıpçak ve Suvarlar dilinde' (DLT I-311), *ben* 'the 1st personal singular pronoun 'I'' (EDPT 346), *ben* 'я' (DTS94), *ben* 'birinci şahıs zamirinin müfredi' (MHN 80), *men* 'ego' (CC66,2), *men* 'pronoun 'I'' (NŞ 2v7), *men* 'ben' (TTA54a/4), *men* 'ja' (HŞ 201), *men* ~ *min* 'ben, şahıs zamiri' (GL 11/5, 231/12), *men* '1. tekli şahıs zamiri' (İM 2a/2), *men* 'ben' (KK17a/7), *men* ~ *min* ~ *ben* (KTS180).

bulan 'Kıpçak illerinde avlanan iri yarı bir yaban hayvanıdır küp gibi içi oyuk, yukarıya kalkık bir boynuzu vardır, orada kar veya su toplanır, dişisi diz çökerek erkek oradan su içer, erkeği diz çökerek de dişisi su içer.' (DLT I-413), *bulan* (CTD III-81), *bulan* 'the elk' (EDPT 343), *bulan* (?), (DTS 121)², *bulan* ~ *bulnak* (KTS 37), (KK-), *bulnaç- bulanak* 'yaban eşiği' (Kİ35), *bulan* 'yaban eşiği' (TZ 39a7), (İM-), (TA-), (NŞ-), (MHN-), (CC-), (GL-).

cincü 'İnci, Oğuzca ve Kıpçakça' (DLT I-417), *yinçü* (CTD III-227), *yinçü* 'pearl' (EDPT 944), *yencü* 'жемчуг' (DTS256), *inçi* ~ *inçü* ~ *yençü* ~ *yinçü* (KTS 111), *incü*=*inci* (KK 72a/9), *inci* (TZ 31b11), *incü* ~ *inci* (TA 72a/9), *inçü* (Kİ 24), *yinçü* (İM255a/6), *yincü* (MHN 181), (NŞ-), *yinçü* 'perle' (CC93-26), *inçü* ~ *inçi* (GL178/4). *İnci* kelimesinin *cincü* şeklinde /c/ li şekli sadece DLT'ye has bir kullanım olarak karşımıza çıkmaktadır.

çufğa 'kılavuz, başbuğ. Kıpçak ve Oğuz dillerinde. Şu savda dahi gelmiştir. *Kalın kolan çufgasız bolmas* = kolan sürüsü kılavuzsuz olmaz.' (DLT I- 424), *cuwga* 'scout, guide' (CTD III-96), *çufğa* 'a horse which a fast post-rider takes on the road and rides until he finds another' and Oğuz-Kıpçak *çufğa* 'a guide, leader' (EDPT 396), *çufğa* 1. 'перекладная лошад', 2. 'вожак проводник' (DTS 156), (KTS-), (KK -), (Kİ-), (TZ-), (TA-), (NŞ-), (MHN-), (İM-), (CC-), (GL-).

¹ Sözcüğün Çiğilcesi *başak* şeklinde verilmektedir. (CTD III-67).

² DTS'de bu kelime için anlam verilmemiş (?) işareti ile bırakılmıştır.

cuğdu 'devenin uzamış tüyü' (DLT I-31), krş. *yoğdu* 'the long hair under a camel's chin' (EDPT 899), *yogdu* 'длинная шерсть под шеей у верблюда' (DTS 270), (KTS-), (KK-), *coğda* 'deve yünü' (MHN 172), (TT-), (NŞ-), (BM-), (TA-), (TZ-), (Kİ-), (CC-), (GL-), (HŞ-).

elkin 'yolcu' (DLT I-31), (CTD III-222), krş. *yelgin* < *yel-* 'one who trots or rides fast' generally 'a traveller' (EDPT928), *elkin* ~ *yelkin* 'путник, странник' (DTS171-254), (TT-). Bu kelime Kıpçak sözlükler ve eserlerinin ikisinde anlam değişmesine uğramış şekilde karşımıza çıkmaktadır. *Elgin* 'yabancı, özellikle kafir için kullanılır.' (İH), (KTS 72), *elkin* '1. garip, kimsesiz' '2. yıldırım' (Kİ 22), (TZ-), (İM-), *elkin* 'göz önünde hazır bulunmayan' (MHN 151), (NŞ-), (TA-), (BM-), (CC-), (GL-),

em 'kadının dişilik aleti, Oğuzlar ve Kıpçaklarda' (DLTI-38), (CTD III-8), krş. *am* 'vulva' (EDPT155), *em* 'женский половой орган' (DTS172), *am* 'dişilik organı' (KTS 8), *am* (KK68b/10), *am* (TA-68b/10), *am* (TZ- 27b4), (Kİ 23), (MHN-), (NŞ-), (CC-), (İM-), (GL-).

epmek 'Yağma, Tohsı boylarıyla Oğuz ve Kıpçaklardan bir takımlarının dillerince 'ekmek' demektir.' (DLT I-101), *epmek* (CTD III-29), *epmek* 'bread' (EDPT12), *epmek* 'хлеб' (DTS 175), *etmek* ~ *itmek* ~ *ötme* (KTS 77,117,213), *etmek* (KK 70b/1), *etmek* (Kİ 7), (TZ-), *etmek* 'ekmek' (TA70b/1), (NŞ-), *etmek* 'ekmek' (MHN 165), (İM-), (CC-), *itmek* 'ekmek' (GL170/12).

ewet 'evet, peki manasına bir kelimedir. Bunda üç türlü söyleyiş vardır. Yağma, Tohsı Kıpçak boyları 'ewet', Oğuzlar 'emet', 'evet', öbür Türkler 'yemet' derler. (DLT I-51), (CTD III-30), krş. *yemet* 'yes' (EDPT935), *evet* ~ *yemet* 'умвердимельная часмица ладно, хорошо' (DTS 189-255), (KTS-), *evet* (KK 78a/2), *evet* (TZ 3b11), *evet* (Kİ 25), (MHN-), (NŞ-), *evet* (TA 78a/2), (İM-), *evet* 'ja' (CC61-12), (GL-).

kağhın 'kayın, dünür, hısım. Kıpçaklar bunu 'z' ile söylerler. *kağaş temiş kaymaduğ*, *kağhın temiş kaymış* = kardeş demiş tınmamış dönüp bakmamış kayın demiş iltifat etmiş. Bu sav, hısımlar içinde kayınlara saygı ile emrolunduğu zaman söylenir.' (DLT I-403), *kağin* (CTD III-123), *kağin* 'related by marriage' (EDPT 602), *qadın* 'отец жены тесть' (DTS402), *kayın* (KTS 133), *kayın* (CC-97,11), (KK-), (Kİ-) Kıpçak sözlüklerinin bazılarında doğrudan kelime kökü yerine başka bir isimle oluşturulmuş birleşik isim şekilleri görülmektedir. *kayın ana* 'küye' (TZ 12b4), (TA-), (NŞ-), *kayın ata* 'kayınbaba', *kayın ana* 'kaynana' (MHN 144), (İM-), (GL-)

kat ‘Muğaylan dikeninin meyvası. *Aflıǵu katı*= bir deniz ağacının meyvası *sınçǵan katı*= muğaylan dikeninin meyvasıdır, sıkılarak yoğurda katılır. Sonra renk vermek için tutmaca katılır. Yemek, Kıpçak, Kay, Tatar, Çomıl dillerinde herhangi bir ağacın meyvasına da *kat* denir.’ (DLT II-147),³ *kat* ‘berry of thorny tree’ (CTD III-132), *qat* ‘ягода, плодовообще, плод можжевельника’ (DTS 432), *Kat* kelimesinin meyve anlamı diğer Kıpçak sahası eserlerinde görülmemektedir⁴.

kemi ‘gemi. Oğuzca ve Kıpçakça’ (DLT III-235), *kemi* (CTD III-101), *kemi* ‘ship, boat’ (EDPT 721), *kemi* ‘лодка, судно’ (DTS 297), *kemi ~ keme ~ kime ~ kimi* (KTS 137,149), (KK-), *kemi-keme* ‘Kıpçaklarda binilecek bir şey gemi’ (Kİ84), *kemi* (İM219b/2), *kemi* (TZ 19a7), *kemi* ‘gemi, merkez’ (MHN 161), (NŞ-), (TA-), (HŞ-), (CC-) *kimi* (GL198/13).

ketü ‘çolak’ (DLT III-219), *ketü* (CTD III-104), *ketü* ‘crippled, with disabled hand’ (EDPT 701), Clauson kelimenin *ket-* kökünden *ketig* şeklinin ilk kullanımı olduğu görülmektedir. *Ketü* ‘однорукий, безрукий’ (DTS 304), (KK-), (Kİ-), (HŞ-), (TZ-), (TA-), (NŞ-), (MHN-), (İM-), (CC-), (GL-).⁵

kırnaq ‘cariye. Yabaku, Kay, Çomul, Basmıl, Oğuz, Yemek ve Kıpçak dillerinde’ (DLT I-473), *kırnaq* (CTD III-138)⁶, *kırnaq* ‘a slave girl’ (EDPT 661), *qırnaq* ‘невольница молодая рабыня наложница’ (DTS 446), *kırnak* ‘cariye, halayık, hizmetçi’ (KTS 145), (KK-), *kırnaq* ‘cariye’ (TZ3b13), *kırnaq* (Kİ 60), *kırnaq* ‘cariye, halayık’ (İM155b/6), *kırnaq* ‘odalık, cariye’ (MHN 147,152), (NŞ-), *karnak* ‘cariye’ (TA 72a/6), (CC-), *kırnaq* ‘cariye, halayık’ (GL139/5).

koru ‘dikenli tel. demir diken’ (DLT III-223), *koru* ‘prickly hedge’ (CTD III-143), *qoru* ‘шипы, колючки’ (DTS 460), (KTS-), (KK-), (HŞ-), (Kİ-), (TA-), (NŞ-), (TZ-), (MHN-), (İM-), (CC-), (GL-).

kök ‘kök, asıl. *Kökünğ kim* = aslın nedir? Hangi boydansın?’. Oğuzca, Kıpçakça’ (DLT II-284), *kök* (CTD III-108), *kök* ‘root, origin’ (EDPT 708), *kök* ‘происхождение, родословная’ (DTS 312), *kök* ‘kök, asıl, ırk, soy’ (KTS 156), *kök* ‘kök, asıl’ (GL277/12), *kök* ‘kök’ (TZ 11b12), *kök* ‘cins, kök’, mesela kökün ne –hangi cinsten veya sülaledensin?’ (Kİ-83), *kök*

³ Bu kelime bu anlamıyla DLT’de geçmektedir. Diğer Kıpçak sözlüklerinde anlam farklıdır.

⁴ *Kat* kelimesiyle ilgili olabileceğini düşündüğümüz iki bitki adı *katgan* ‘marul’ (TA), ve *katagan* ‘hindiba otu’ (Kİ), kullanımları dikkatimizi çekmiştir. (KTS 131).

⁵ *kedük ~ ketik* ‘gedik, oyuk’ biçimleri Kİ ve TZ’de tespit edilmiştir. (KTS 141).

⁶ CTD’de *kız* kelimesiyle karşılaştırılmıştır. (CTD III-138).

'ursprung, abstammung'(CC42-15), *köklük* 'nesep, soy, sop' (İM471b/8), kök 'soyun aslı' (MHN103),

kurman 'gedeleç, yay konan kap, yaylık. Oğuz ve Kıpçakça. *kiş kurman* = ok ve yay konan kap. Aslı beline kuşağı bağla demek olan 'kurman' sözünden gelmiştir.' (DLT I-444), *kurman* (CTD III-148), *kurman* 'bow-case' (EDPT 660), *qurman* 'налучье, саадак' (KK-), *kurman* ~ *kurban* (İH), 'yay kabı, sadak' (KTS 165, 163), *kurman* 'sadak' (TZ8b11), (Kİ-), (İM-), (TA-), (MHN-), (NŞ-), (CC-), (GL-).

sulak 'dalak. Kıpçak dilince.' (DLT I-411), *sugnaq* (CTD III-168), *sulaq* 'селезенка' (DTS 513), (KTS-), (KK-), (TZ-), (TA-), (Kİ-), (İM-), (MHN-), (NŞ-), (CC-), (GL-).

susgak 'susak, kendisiyle su ve benzeri şeyler daldırılarak alınan nesne, Karluk, Kıpçak ve bütün göçebeler dilince' (DLT I-470), *susgaq* 'черпак' (DTS 514), *susak* 'su kabı kova' (İH), (KTS 243), (TZ-), (Kİ-), (TA-), (BM-), (İM-), (MHN-), (CC-), (GL-).

suvuk 'sıvık, cıvık.yoğurt pekmez gibi durultularak akar hale getirilen herşeye de böyle denir. *suvuq yoğurt* 'sulu yoğurt' demektir. *suvuq kudhrux* = katır kuyruğu gibi kılsız ve uzun kuyruk'. Ağaç ve ağaca benzer şeyler de böyledir. (DLT III-164), CTD de *suwi*- fiili altında ele alınmıştır. (CTD III-170), *suvuq* 'fluid, liquid'(EDPT 786), *suvuq* 'жидкий, жидкий редкий' (DTS 516), *suvi* 'sıvı' (KTS 243), (Kİ-), (TA-), (GL-), (TZ-), (NŞ-), (MHN-), (İM-), Codex Cumanicus'ta aynı kökten *suvlu* 'spelt' (CC110-22), şekli geçmektedir.

ökil 'çok, Kıpçakça. Ökil kişi = çok kişiler.' (DLT I-74), *ükil* 'numerous, many' (EDPT106), *ökil* ~ *ükil* 'много множество' (DTS 382-623), *öküş* ~ *ükiş* (KTS211, 297), Kıpçak sahasının diğer eserlerinde *ükiş* ~ *öküş* şekli geçmektedir. *ükiş* (NŞ 28v5), (KK-), (Kİ-), (TZ-), *öküş* 'çok' (MHN 153), (İM-), (TA-), (CC-), (GL-).

özle 'öğle vakti' Kıpçaklar (𐰽), harfini (𐰾), ye çevirerek *özle* '𐰽𐰾' derler. (DLT I-114), *özle* ~ *öylä* 'полдень' (DTS 382-395), *öyle* ~ *öylen* ~ *eylen* (BM), 'öğleyin, öğle vakti' (KTS 213, 77,79), (TZ-), (TA-), (Kİ-), (İM-), *öyle* 'günün ortası' (MHN 184), (NŞ-), (CC-), *evle* (GL).

uçan 'iki yelkenli gemi' (DLT I-222), *uçan* 'двухпарусная лодка' (DTS 604), *uçan* 'küçük gemi, yelkenli kayık' (KTS 291), *uçan* 'küçük gemi, kayık' (TZ 19a8), *uçan* 'küçük gemi' (Kİ 9), *uçan* (BM), (MHN-), (İM-), (TA-), (CC-), (GL-).

yangıluq ‘cariye. Oğuz, Kıpçak ve Suvarlarca.’ (DLT III-385), *yal-* ‘bare’ > *yalnuq* ‘Adam, mankind, slave girl’ (CTD III-223), *yalnuq* ‘a human being, man’ Oğuz, Kıpçak, Suvarin *yalnuq* ‘a female slave’ (EDPT 930), *yalñuq* ‘молодая невольница’ (DTS 229), (KTS-), (KK-), (NŞ-), (Kİ-), (TA-), (MHN-), (HŞ-), (İM-), (CC-), (GL-).

yawlaq ‘kötü, düşkün. her şeyin kötüsü. Oğuzca ve Kıpçakça’ (DLT III-43), *yawlaq* ‘bad, evil’ (EDPT 876), *yavlaq* ‘крепкий, отважно’ (DTS 249), *yavlaq* ‘büyük, korkunç’ (KTS 315), (Kİ-), *yavlaq* (TZ14b7), (TA-), (İM-), (MHN-), (NŞ-), (CC-), (GL-).

yayguq ~ **yazguq** ‘kısrağın her iki memesinin ucu. Bazıları ‘yazguq’ derler, Kıpçakça’ (DLT III-28), *yadguq* ‘the teat of a mare’s udder’ < *yad-* (EDPT 888), *yayguq* ‘соский у кобылицы’ (DTS 226), (TTA-), (NŞ-), (MHN-), (KK-), (HŞ-), (CC-), (İM-), (GL-), (KTS-).

yemşen ‘Kıpçak ülkesinde biten bir kır yemişinin adı’⁷ (DLT III-37), *yimşen* (CTD III-226),⁸ *yemşen* ‘the name of a wild fruit’ (EDPT939), *yemşen* ‘растение, растущее в степи полынь’ (DTS 256), diğer Kıpçak kaynaklarında aynı kökten *yemiş* kelimesi geçmektedir. *yemiş* ~ *cemiş* ~ *yemiş* (KTS 318), (Kİ 98), *yemiş* (TZ 28a7), *yemiş* (İM 416b/2), (MHN-), *yemiş* ‘meyve’ (TA 71a/2), (NŞ-), *yemiş* ‘frucht’ (CC137-2), *yemiş* (GL59/5). **yükünç** ‘namaz. Tenğrige yükünç yüküندی = Allaha namaz kıldı. *Ol begge yükünç yüküندی* = o, beyin önünde başını eğdi.’ (DLT III-375), *yükünç yükün-* ‘pray, bow’ (CTD III-236)⁹, *yükün-* ‘to bow, do obeisance to someone, to worship’ (EDPT 913), *yükünç* ‘поклонение, совершение обряда поклонения, совершение молитвы’ (DTS 285), *yükünç* ‘namaz’ (İM), (KTS 332), (KK-), *yükün-* ‘diz çökerek hizmet etmek’ (Kİ 96), *yükün-* ‘secde etmek ve kıçını yükseltmek’ (TZ 8b7), (NŞ-), (HŞ-), (TA-), (MHN-), (İM-), *yügünç* ‘verehrung’ (CC145-4), (GL-).

b. Fiiller

büt- ‘ot bütti = ot bitti. Meyva biterse yine böyle denir. *Oğlan bütti* = çocuk doğdu. Herhangi bir şey biterse, doğarsa veya yaratılırsa *bütti* denir.

⁷ Besim Atalay bu sözcük için ‘Orta Anadolu’da bu kelime bugün ‘yemşen’ şeklinde kullanılmaktadır. Dikenli bir çalının üzerinde biten kırmızı ufak meyvalara derler’ açıklamasını vermektedir. (DLT III-37),

⁸ CTD de *yimşen-* fiili Kıpçak Türkçesine ait özel terimler listesine alınmıştır. (CTD III-288).

⁹ CTD de *yükünç yükün-* deyiminin Kıpçaklara ait olduğu, Oğuzların *yükünç et-*, Türkmenlerin *yükünç kıl-* şeklinde kullandıkları da ayrıca belirtilmiştir. (CTD III-283),

Kıpçakça.' (DLT II-294), *büt-* (CTD III-84), *büt-* 'to become, complete, a plan tor vegetable to grov, born' (EDPT 298-299), *büt-* 'созревать, поспевать, вырастать, уродиться' (DTS133), *bit-* 'nebat yetişmek, büyümek' (KTS 33), (KK-), *bit-* (TZ37a4), *bitti* 'ot veya nebat çıktı' (Kİ 28), *bit-* 'bitki bitmek, gelişmek' (İM141a/4), *bitmek* 'tohum filizlenip topraktan dışarı çıkmak' (MHN115), (NŞ-), (TA-), *bit-* 'wachsen, erwachsen, spriessen' (CC139-1), *bit-* 'bitmek, (nebat için), yetişmek, çıkmak' (GL294/11).

çun- 'yikanmak, Oğuz ve Kıpçakların dilince' krş. *yun-* (DLT II-314), *yun-* 'to wash oneself' (EDPT942), *yun-* 'мытьс' (DTS 280), *yu-* 'waschen' (CC32,2), *yu-* 'yıkamak' (MHN 113), (NŞ-), *yun-* ~ *yuy-* 'yikanmak' (TTA 39a/1, 35b/13), *yun-* 'umyc sie, wykapac sie' (HŞ 272), *yun-* 'yikanmak' (KK81b/3), *yu-* 'yıkamak' (İM104a/8), *yu-* ~ *yuv-* 'yıkamak' (GL271/2), *yun-* ~ *yuvul-* ~ *yuvun-* ~ *yün-* 'yikanmak' (KTS 330, 331,332).

katlan- 'yığaç *katlandı*= ağaç meyvalandı' (DLT III-196), CTD de *kat* 'berry of thorny tree' şeklinde verilmektedir. (CTD III-132), *yığaç katlan-* 'the tree bore fruit' (EDPT 602), *qatlan-* 'плодоносить' (DTS 435), krş. *kat*, (KK-), (Kİ-), (TZ-), (NŞ-), (TA-), (MHN-), (İM-), (HŞ-), (CC-), (GL-).

kuzgır- 'kar sağanak halinde esmek' *kar kuzgırdı* = kar sağanak halinde uçarak geldi.' (DLT II-193), *quzgır-* 'падать хлопьями' (DTS 475), (KTS-), (TA-), (TZ-), *kuz* 'güneş dokunmayan yer' (Kİ 71), (İM-), (MHN-), (HŞ-), (NŞ-), (CC-), (GL-).

töz- '*er tumluğúa tözdi* = adam soğuktan acıktı.' (DLT III-182), *töz-* 'suffer cold and hunger' (CTD III-198), *töz-* 'to suffer, endure' (EDPT 572), *töz-* 'проголодаться' (DTS 583), *töz-* ~ *döz-* ~ *düz-* 'sabır ve tahammül göstermek, dayanmak, katlanmak' (KTS 283), (KK-), *döz-* ~ *düz-* III 'sabır ve tahammül göstermek' (TA,KTS283), *tözdü* 'sabretti, tahammül etti' (Kİ 38), (İM-), (MHN-), (TZ-), *töz-* 'cierpiec, cierpliwie, czekac, wytrwac' (HŞ 96), (NŞ-), *töz-* 'leiden'sufferre' (CC123-27,32), *töz-* 'sabır ve tahammül etmek' (GL343/2).

yal- 'yanmak' (DLT III-65), 'kusmak'¹⁰, *yal-* 'to blaze, burn, shine' <**ya-* (EDPT918), *yal-* 'вспыхивать, воспламеняться' (DTS 227), *yan-* 'sich wenden' (CC112), *yandur-* 'yakmak' (TTA 36a/4), (KK-), *yan-* 'palic sie' (HŞ 132), *yandur-* 'yakmak' (İM 86a/4), *yan-* 'yanmak' (GL 75/5), *yan-* 'yanmak' (KTS 309).

¹⁰ Bu fiil dizinde yanmak anlamında verilmesine rağmen açıklamalar kısmında *yal-* 'kusmak' (DLT III-65), anlamıyla geçmekte olup bu da fiilin tarihî Türk lehçelerinde görülen *yan-* 'dönmek' anlamıyla ilgili olmalıdır.

yeñ- ‘*er anı yengdi* = bir işte adam onu yendi, alt etti. Oğuzca ve Kıpçakça’ (DLT III-391), **yiñ-** ‘overcome’ (CTD III-223), **yeñ-** ‘to conquer someone’ (EDPT 942), **yeñ-** ‘побеждать’ (DTS 256), **yen-** ~ **yeñ-** ~ **yiñ-** ‘yenmek, mağlup etmek’ (KTS318,323), **yiñ-** ‘yenmek, yenilmek’ (KK34b/3), **yin-** ‘yenmek, yenilmek’ (TA 34b/3), (Kİ-), **yiñ-** ‘yenmek, galip gelmek’ (İM96a/1), **yeng-** ‘yenmek, üst gelmek, Oğuzca ve Kıpçakça’ (TZ 24b1), (MHN-), (NŞ-), **yeñ-** ‘besiegen’ (CC56-19, 21), (HŞ-), **yeñ-** (GL-292/7).

yubıla- ‘ol anı yubıladı = o, ona hile etti, al etti. Bu Oğuz ve Kıpçak dillerince. Bunu başka Türkler az kullanır ve hileye ‘yapyup’ derler, fiil yapmazlar’ (DLT III-327-328), **yop-** ‘trickery, deceit’ > **yopıla-** (CTD III-230), **yobıla-** ‘deceive’ < **yab yob** ‘deceit’ (EDPT 878), **yubıla-** ‘обманывать’ < **yupla-** (DTS 277), (KTS-), (KK-), (TA-), (Kİ-), (İM-), (TZ-) (MHN-), (NŞ-), **yuban-** ‘vernachlässigt werden’ (CC162-18), (GL-).

yut- ‘*ol yumurtganı yuttu* = o, yumurtayı yuttu. Başkası da böyledir. Oğuzca ve Kıpçakça.’ (DLT II-313), **yut-** (CTD III-235), **yut-** ‘to sawllow’ (EDPT 885), **yut-** ‘глотать’ (DTS 282), **yut-** ~ **yud-** ~ **yovut-** (KTS 329,330,327), **yut-** ‘yutmak’ (KK 81a/11), **yut-** ‘yutmak fiilinden mazi’ (Kİ 95), **yut-** (TZ 8b2), **yut-** (İM271b/4), **yut-** ‘boğazdan karına indirmek’ (MHN 119), **yut-** ‘polykac’ (HŞ152), **yut-** ‘yutmak’ (TA 81a/11), (NŞ-), **yovut-** ‘herunterschlucken’ (CC-116-5), **yut-** (GL188/5).

Sonuçlar

1. DLT’deki *ağak* kelimesi kelime içinde d ~ y değişmesi ile diğer Kıpçak eser ve sözlüklerinde y’li şekilde görülmektedir.
1. Teklik şahıs zamiri olarak DLT’de verilen *ben* kelimesi diğer Kıpçak sözlük ve eserlerinde daha eski şekli olan (m>b değişmesiyle), *men* ~ *min* şekillerinde karşımıza çıkmaktadır.
2. DLT’deki *özle* kelimesi kelime içinde z>y değişmesi ile Kıpçak eserlerinde *öyle* şeklindedir.
3. *Ökil* ‘çok’ anlamındaki Kıpçakça kaydıyla verilen kelime diğer Kıpçak sözlük ve eserlerinde *üküş* ~ *öküş* şekilleriyle görülmektedir.
4. *Ayığ* ~ *ağığ* kelimesi son seste /ğ/ düşmesi ile (İbni-Mühennâ Lugati hariç), diğer Kıpçak eser ve sözlüklerinde *ayu* şeklindedir. /ğ/ sesinin düşmesi son seste yuvarlaklaşmaya neden olmuştur. Aynı anlamdaki *aba* kelimesi ise sadece DLT’de görülmektedir.

5. DLT'de diğer şekillerin yanı sıra *cincü* şeklinde Kıpçakça kaydıyla verilen kelime diğer Kıpçak sözlük ve eserlerinde *inçü* ~ *incü* ve önseste ünsüz türemesiyle *yinçü* ~ *yincü* şekillerinde de görülebilmektedir. /C'/li kullanım Divana ait bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.
6. DLT dizininde Kıpçakça kaydıyla verilen *yal-* 'yanmak' fiili diğer Kıpçak sözlük ve eserlerinde dönüşlü çatı ekiyle *yan-* 'yanmak' şeklinde görülmektedir. *Yal-* şekli Divana ait bir özellik olmalıdır.
7. Sadece DLT'de geçen ve Kıpçaklara ait olduğu bildirilen *yemşen* kelimesi diğer Kıpçak sözlük ve eserlerinde aynı kökten *yimiş* şeklinde varlığını sürdürmektedir.
8. *Kat* kelimesi Kıpçak sözlük ve eserlerinde DLT'deki 'bir çeşit meyve' anlamıyla değil 'yan, huzur, nezd' anlamlarıyla bulunmaktadır.
9. *Susgak*, *alığ ökil*, *aba*, *sulağ*, *çufğa*, *kat*, *yemşen*, *ketü*, *qoru*, *yañluğ*, *yayğuk* ~ *yazğuk*, *katlan*-(krş. *kat*), *yubıla-*, *kuzğır-*, kelimeleri sadece DLT'de geçmekte diğer Kıpçak eserlerinde görülmemektedir.
10. *Cuğdu* ve *yawlağ* kelimeleri ise sadece birer eserde karşımıza çıkmaktadır.
11. *Sulağ* kelimesi CTD'de *sugnağ*, *çufğa* kelimesi *çuwğa*, *cincü* kelimesi *yincü*, *yobıla-* fiili ise *yopıla-* şekillerinde DLT'den farklı okuyuşla ele alınmışlardır.

Kaynaklar ve kısaltmalar

- BM: *Kitâbu Bulgatü'l-Müştâk Fî Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak*, Ananiasz Zajackowski, *Vocabulaire arabe-Kiptchak de l'époque de l'état Mamelouk. Bulgat al Muštaq fi lugat al-Turk wa'l-Qifzak*, I-ere partie, Le Noam, Prace Orientalistyczne, Zakład Orientalistyczny Polskiej Akademii Nauk Warszawa 1958.
- Brockelman, C, *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratur-- Sprachen Mittelasiens*, Leiden 1954.
- CC: *Türkischer Wortindex Codex Cumanicus*, Grønbech, K, Kopenhagen, 1942.
- CTD: *Compendium of the Turkic Dialects*, James Kelly, Robert Dankoff, Harvard 1982-1985.
- DLT: *Divânü Lügati't Türk Tercümesi*, Atalay, Besim, C.I-IV. TDK Yay. Ankara 1985.
- DM: *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*, Ananiasz Zajackowski, 'Chapitres choisis du vocabulaire arabe-Kiptchak ad-Durrat al Mudi'a fi-l-

- lugat at turkiyya (I-*Rocznik Orientalistyczny* XXIX/I, s.39-98, Warszawa 1965), II- *Rocznik Orientalistyczny*, XXIX/II, s.67-116, Warszawa 1965), III- *Rocznik Orientalistyczny*, XXXI/I, Warszawa 1968.
- EDPT: Clauson, G, *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Pres. 1972.
- Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon*, Vol.II, Wiesbaden 1991.
- Gabain, A. M, *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. M. Akalın), Ankara 1988.
- GL: *Seyf-i Sarâyî, Gülistân Tercümesi*, Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, TDK Yay., Ankara 1989.
- HŞ: *Najstarsza Wersja Turecka Husrav u Sirin Qutba*, Ananiasz Zajackowski, Warszawa, 1961.
- İH: *El-İdrâk Haşiyesi*, Veled İzbudak ,TDK Yay. İstanbul 1936.
- İM: *İrşâdü'l Mülûk ve's Selâtîn*, R.Toparlı, TDK Yay. Ankara 1992.
- Kİ: *Kitâb al İdrâk li Lisân al Atrâk*, Ahmet Caferoğlu,, İstanbul, 1931
- KK: *El Kavaninü'l Külliye li Zabn'l-Lugati't-Türkiyye*, R.Toparlı, N. Yanık, S.Çöğenli, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2001.
- KTS: *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, R.Toparlı, H.Vural, R.Karaatlı, TDK Yay. Ankara 2003.
- MHN: *İbni-Mühennâ Lugati*, Abdullah Battal, TDK Yay. Ankara 1988.
- NŞ: *Kitâb fî İlm an-Nuşşâb*, Kurtuluş Öztöpcü, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 34, İstanbul 2002.
- TA: *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, R.Toparlı, N. Yanık, S. Çöğenli, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 2000.
- TZ: *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fî'l Lugati'-t Türkiyye*, Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yay. İstanbul 1945.

TÜRK DİLİNİN TARİHÎ SÖZ VARLIĞINDAN BİR ÖRNEK (İNCİMEK)

PAŞA YAVUZARSLAN*

Özet: Bu yazıda Türk dilinin tarihî söz varlığında yer alan incimek fiilinin türevleri, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinden örnekler verilerek tespit edilmeye çalışılmıştır. İncimek fiilinin dönüşlük ekiyle genişletilmiş biçimi olan incin- türevinden hareketle, Türk dilinde geçişsiz fiillerin dönüşlü çatıyla genişletilmiş biçimlerinde görülen söz dizimsel özellikler irdelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Karşılaştırmalı dil bilimi, incimek fiili, Etimoloji, Çatı.

Abstract: In this article in the research work of Turkish language the use of "equivalence, correspondence and "comparison" terminology has been evaluated in the term of linguistics. Specially in the frame work of historical-comparison in linguistics the base of the verb "incimek" and the morphologic structure has been determined in the contents of historical and modern Turkish languages. In addition to this the syntax of Turkish language the usage of verb under the cover of transitive as well as intransitive has also mentioned

Keywords: Comparative linguistic, Verb incimek, Etymology, Voice.

Türk dilinin söz varlığını konu edinen çok değerli yerli ve yabancı bilimsel çalışma¹ bulunmakla beraber, henüz çağdaş ve tarihî Türk lehçelerinin söz varlığında yer alan pek çok kelimenin *rekonstruksiyonu* ortaya konulamamış veya *etymonu* tespit edilememiştir. Tarihî Türk dili kaynaklarında geçen ve günümüzde kullanım alanını yitirmiş olan bazı sözlerin ilk biçimlerini açıklamak, Türkolojide oldukça zor konudur. Özellikle tarihî söz varlığımızı içeren yazma eserlerimizin pek çoğu bilimsel ölçütler çerçevesinde yayımlanmadığından etimoloji ve leksikoloji çalışmaları da güçleşmektedir. Bunun yanı sıra tarihî ve çağdaş Türk

* Yrd.Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Özellikle Rus Türkolojisinde Türk dilinin söz varlığını işleyen çok önemli çalışmalar bulunmaktadır; bunlardan *Sravnitel'no-İstoričeskaya grammatika tjurkskix jazykov-Leksika* (Moskva 1997) adlı yayın son yıllardaki en önemli araştırmadır.

lehçelerinde yer alan söz varlığının tamamını ortaya koyabilmek için şüphesiz yazma eserlerde geçen ve bugün kullanım alanını yitiren her kelime ve gramatikal yapının karşılaştırmalı dil bilimi yöntemi çerçevesinde ortaya konulması gerekmektedir. Biz bu yazıda hem *incimek* fiilinin çağdaş ve tarihî Türk lehçelerindeki varlığını ortaya koymaya çalışacağız, hem de fiilin morfolojik yapısında görülen gramatikal değişimlere değineceğiz. Söz konusu fiilin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki biçimlerine geçmeden önce, *Türk Dili* dergisinde daha önce bu konuda yayımlanan aşağıdaki yazıda, *incimek* fiili hakkındaki görüşler ele alınıp değerlendirilecektir.

Türk Dilinin 591. sayısında “Anlam İyileşmesi ve Kötüleşmesi” başlıklı makalede “1.4. Gücenmek” konu başlığında *gücen-* fiilinin *güce-* şeklindeki geçişli biçiminin varlığını ispatlamak için fiil, aynı çatıda olan *incin-* fiiliyle karşılaştırılmaktadır:

“ ‘gücen-’ ile ‘güce-’ in aynı kavramı karşılaması fiilden fiil yapan ‘-n’ dönüşlük ekinin zaman zaman gözardı edilmesiyle açıklanabilir. Tıpkı Türkiye Türkçesinde ‘incin-’ şeklinde kullanılan sözcüğün, Az. ‘incimäk’, Özb. ‘rencimäk’, Trkm. ‘incamak’, Uyg. ‘râncimäk’ biçiminde geçtiği gibi (KTLS., I, 390-391) ”.

Yukarıdaki yazıda *incin-* fiilinin diğer Türk lehçelerindeki çatıları verilmiştir. *İncin-* fiilinin Türkiye Türkçesindeki dönüşlük anlamını kaybederek kullanıldığını açıklamak üzere lehçelerden tanıklar getirilmiştir. Ancak lehçelerden alınan bu tanıklar, o lehçelerin birinci elden kaynakları olan kendi sözlüklerinden değil de, Türk cumhuriyetleriyle gelişen münasebetlerimiz sonucunda, bu kardeş cumhuriyetler arasında olan kültürel, sosyal ve siyasî işbirliklerinde kullanılmak üzere hazırlanan pratik amaçlı *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*²’nden alınmıştır. Bu sözlük görüldüğü üzere, Türk lehçelerindeki söz varlığının bağlantılarını ve köklerini belirtme esasında hazırlanmış bir karşılaştırma sözlüğü değil, sadece Türkiye Türkçesinin söz varlığındaki kelimelerin diğer Türk lehçelerindeki karşılıklarını gösteren lehçeler arası bir karşılıklar sözlüğüdür.

Söz konusu yazıda *incin-* fiilini çatı bakımından karşılaştırmak üzere, diğer lehçelerden verilen örneklerle bir göz atalım.

² “Çalışmamız, bir büyük sözlükle sekiz küçük sözlükten oluşmaktadır. Büyük sözlük, bütün Türk lehçelerini bir arada gösteren bir kitaptır. Burada, Türkiye Türkçesindeki bir kelimenin sekiz lehçedeki ve Rusçadaki karşılıkları bir hizada görülebilir. Böylece lehçelerin hepsini birbirleriyle karşılaştırma imkânı doğmaktadır. Bu mukayeseyi yapmak isteyenler veya birden fazla Türk ülkesini gezecek olanlar ana sözlükten faydalanabilirler.” *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Kültür Bakanlığı 1991, s. XI.

rencimák 'incinmek' Özb. Bu fiil Farsça "renc" 'keder, eziyet, üzüntü' isminden Türkçe +i isimden fiil yapım ekiyle türetilmiş bir kelimedir. Bu durumda Özbekçe *ranci*³- fiilinin Türkçe *incin-* fiili ile herhangi bir bağlantısı yoktur. Hem köken olarak hem de fonetik olarak iki fiil birbirinden farklı iki söz varlığıdır. O hâlde tek bir kökten türemiş gibi, iki ayrı kökü çatı açısından değerlendirmek doğru olmaz. *ranci-* fiili Özbekçede geçişsiz fiildir, tıpkı Türkiye Türkçesindeki *kan+a*⁴ fiili gibi. Görüleceği üzere *ranci-* fiili Özbekçede *ranc*(*< Far. renc*) Farsça isim kökünden genellikle isimden geçişsiz fiil türeten +i/-ı ile türetilmiş bir kelime olduğu için *inci-* fiili ile aynı gramatikal yapıya sahiptir. *inci-* fiilinin Özbekçedeki karşılığı çatı bakımından araştırmacının da belirttiği üzere, *ranci-* fiilidir, zaten başvurduğu sözlükte de *inci-* fiilinin karşılığı anlam ve çatı bakımından *renci-* (doğrusu: *rancimok*.) diye verilmiştir.

rāncimāk⁵ 'incinmek' Uyg. krş. *rencimák* 'incinmek' Özb.

incin- < inci- fiilinin kullanımına Türk dilinin tarihî metinlerinden aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

Bu fiile Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Harezmi Türkçesi kaynaklarında yapılan taramalar sonucunda rastlanamamıştır⁶. *incin-* fiili Kıpçak sahası kaynaklarında geçmektedir⁷. Özellikle Türk dilinin söz varlığındaki pek çok kelimenin ilk kaynağı durumunda olan *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye*⁸, bu tür çalışmalar açısından önemli bir yere sahiptir. *incin-* fiilinin ettirgen biçimini bu kaynakta tespit edebiliyoruz:

³ **rāncimok** (ренжимок): "Бировдан ёки бирор кўнгилсиз иш, ножўя хатти-харакатдан озор чекмок, хафа бўлмок. (*Uzbek Tilining İzoxli Lugati I (A-R)*, Moskva, 1981, s.614).

⁴ **kanamak** (nsz) *Türkçe Sözlük* (1998), s.1184.

⁵ **renc** F. Güceniklik, dargınlık, kırgınlık, rencide; **rencimek** F. U. Gönül kırılmak, üzülmek; **rencitmek** F.U. Üzmek, gönlünü kırmak. [Farsça yerine F., Uyurca yerine U. bak. "Sözlüğün Düzeni"]. Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uyur Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara 1995, s. 332. (Rusçadan Çeviren: Yard. Doç. Dr. İklil Kurban)

⁶ Bu sebeple fiil, Clauson'un etimoloji sözlüğünde yer almaz. Çünkü Clauson, etimoloji sözlüğüne XIII. Yüzyıldan sonraki kaynaklarda geçen kelimeleri almamıştır, *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye*'deki söz varlığına da, ancak kelime daha önceki metinlerde geçmişse gönderme yapmıştır.

⁷ "**inçid-** İncitmek (Gİ, KF, KFT, MS) krş. *inçit-*; *inçin-* İncinmek (GT, KFT, RH); *inçit-* İncitmek (DM, GT, İM, KF, TZ) krş. *incid-* (Prof. Dr. Recep Toparlı-Yard. Doç. Dr. Hanifi Vural-Yard. Doç. Dr. Recep Karatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2003, s. 111).

⁸ *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye Fi'l-Lûgat-it-Türkiyye*, TDK, İstanbul 1945. (çeviren: B. Atalay).

“*incit-* = İncitmek. Bk. öşendir-; -ti 10.b-9, 21b.-9. s.178. *تقاقل*: incitti (انجیتی) [Türkmenler buna “öşendirdi” derler]. s.19.; *شوش*: incitti.” (انجیتی) (تقاقل انجیتی) (21b/9.) (*Et-Tuhfet-üz-Zekiyye*, s.41.).

Bir başka Kıpçak sahası eseri olan *İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin*⁹'de *inci-* fiilinin *inçit-* türevi şu örnekte geçmektedir:

“*inçit-* (t): İncitmek, eziyet vermek 297a/1 (1) s.539.; 297a (1) *Taķı inçitmegey dervişlerini azuķsız cıķtuķı üçün.*” (s.333.)

Ali Fehmi Karamanliođlu'nun yayınladıķı Seyf-i Sarâyî'nin *Gülistan Tercümesi*¹⁰ adlı Kıpçak eserinde ise, *inci-* fiilinin hem *incin-* hem de *incit-* türevleri bulunmaktadır:

“*inçin-* İncinmek 273/8, s.277.; *anası inçinip* (اینجینپ) *rüstem-ge ayıttı.* s.136. (*Gülistan Tercümesi*).

inçit- İncitmek 72/6; 201/7; 46/10; 201/8, s.277. (*Gülistan Tercümesi*).

“cânever incitmiři (انجتمیři) yok”. 46 (23b)/10. (*Gülistan Tercümesi*).

“ħaťa kıldım seni yazuķsız incittim (انجتم)”. 73(37a)/6.). (*Gülistan Tercümesi*).

“cânever incitmiři (انجتمیři) yok”. 46 (23b)/10. (*Gülistan Tercümesi*).

bir kişi-ni inçitseñ (اینجیتسانک) *dağı soñra yüz rāhetiñ* (8) *tigse ol inçitmegiñ* (اینجیتماکینک) *anıñ yādından kitmes.* 201(101a)/7-8. (*Gülistan Tercümesi*).

Karamanliođlu tarafından *inçin* – ve *inçit-* biçiminde okunmuş bu örneklerin eski yazılı faksimilede imlâları c (ج)‘li olup kelimenin türevleri, Kıpçak Türkçesi imlâ geleneğine bağlı olarak /ç/ ile okunmuştur. Örneğin türevleri yer aldığı lehçelerde ve tarihî metinlerde /c/ ile olup, örnek *Gülistan Tercümesinde incin-* biçiminde yeniden kurulmalıdır. Ancak bu eserde, Arap alfabesi kullanıldığından Türk dilindeki /ç/ ve /c/ ayrımını imlâda göstermek için her zaman ayrı bir işaret kullanılmamıştır.¹¹ Bu sebeple kelimenin daha çok Güney-Batı grubu Türk lehçelerinde geçtiğini dikkate alarak, *incin-* ve *incit-* biçimlerini, Memlûk Kıpçakçasındaki Oğuzcalaşmanın leksikal örnekleri olarak kabul edebiliriz.

⁹ *İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin*, TDK, Ankara 1992. (hazırlayan: Doç.Dr. Recep Toparlı).

¹⁰ Seyf-i Sarâyî, *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türki)*, TDK, Ankara 1989. (hazırlayan: Doç. Dr. Ali Fehmi Karamanliođlu).

¹¹ A.g.e., s. XLII.

Bu fiil, *inci-*, *incit-*, *incin-* biçiminde, *Senglax*'ta da geçmektedir.¹² *Senglax*'ta fiilin imlâsı şöyledir: (اينجيماتاك) *rencîden* 115v/29. (اينجيماتاك) *rencânden* 116r/12. (اينجينماك) *rencîde şoden*. 116r/12-13. Faksimilede /ç/ şeklinde görülen harf /ç/ sesi olmayıp, /c/ ve /i/ seslerini gösteren /ى/ ve /ج/ harflerinin noktaları “üç noktalı” bir işaretle gösterildiği için, ilk bakışta kelimenin imlâsı /ç/ harfiyle yazılmış gibi görünmektedir. Bunun farkında olan Clauson, *inci-* fiilinin türevlerini, *inçit-* ve *inçin-* biçiminde değil, *incit-* ve *incin-* biçiminde okumuştur. Bu türevlerin böyle okunması gerektiğini, eserin bir önceki yaprağında geçen *inci-* fiilinin imlâsı da doğrulamaktadır.

Bir başka önemli kaynak olan Fazılov'un *Eski Uzbek Tili* sözlüğünde, *inci-* kelimesinin *incit-* türevi yer almaktadır. Bu sözlükte yer alan *inci-* madde başının çoğu örnekleri, Memluk Kıpçakçası yadigârlarından alınmıştır.

incit- (инжит-) [Г انجيت] обижать, наносить обиду, причинять огорчение, огорчать, (E. Fazılov, *Eski Uzbek Tili*, Tom I, s.420).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde *incin-* fiilinin *inci-* kök biçimi yanında *incit-* ve *inciniş-* gibi çatıları da bulunmaktadır:

incimek: 1. İncinmek. “*Bu kamu ile halimizdir yavuz / Ger incidüğün gitmediyse henüz* (Süh. XIV.334)”. (TTS III, s.2080).

“*Ey Fuzuli incime senden teğafül kılsa yâr / Resmdir kim göstere ahababa istiğna habip* (Fuzuli. XVI. 129)”. (TTS III, s.2081).

“*Vücudum ney gibi sûrah sûrah olsa ah etmem / Mahabbeten(?) dem urdum incimek olmaz cefalardan* (Fuzulî. XVI.350)”. (TTS III, s.2081).

2. Zahmet çekmek, yorulmak. “*Pes Üveys eyitti: Emek gördünüz, incidiñüz imdi geri dönün kim kıyamet yakındır*. (Tez. Ba. XV. 24)”. (TTS III, s.2081).

inci-: ‘incinmek; (mec.) kötü söz veya hareketle bir kimse kırılmak, üzülmek’ (1442). (Lokmanî Dede, *Menâkıb-ı Mevlâna*).¹³

“*Çün Celâle’-d-din işdir bu sözi / İncidi hâtırı vü taldı gözi*” (Lokmanî Dede, *Menâkıb-ı Mevlâna*/1442).

¹² *Sanglax (A Persian Guide to the Tusrkish Language)*, by Muhammad Mahdî Xân, Facsimile Text With an Introduction and Indices, by Sir Gerard Clauson, London 1960, s. 44a.

¹³ Lokmanî Dede, *Menâkıb-ı Mevlâna*, TDK, Ankara, 2001 (Hazırlayan: Prof. Dr. Halil Ersoylu).

incin-: 'Kırılmak, rahatsız olmak, gücenmek'. *İncinürem dostlar şöhetinden ki yavuz hulkumu eyü gösterürler, 'aybumı hüner ve kemâl bilürler*. (Mahmûd b. Kādî-i Manyâs, *Gülîstan Tercümesi* /49a).¹⁴

incinişmek: Birbirinden incinmek. "Benimle babam arasında incinişmek ve ben ol hususta yemin eylemek vâki' olmadı. (Rahat. XVI. 377)". (TTS III, s.2081).

incitmek: İncitmek. "Bana incinmesi o sevdiğimin niceye dek / Nicebir ya beni incitmek idüp durmaya dek (D.B. XVI.130)". (TTS III, s.2081).

Radloff, *Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi*¹⁵ adlı eserinde kelimenin türevlerini şu şekilde tespit etmiştir:

inci- (v) اِنجِيك (Osm.) 1.получить легкое повреждение, переломъ - eine leichte Beschädigung erleiden, sich etwas brechen (ein Bein, das Schlüsselbien etc.) (Lh. Parmak kemik kol kırılmak) . 2. страдать, терпеть, иметь боль - leiden, Kummer haben Schmerz haben. (Radloff. Tom I/II, s.1453).

incik [اِنجِيك (Osm. Ad.), von inci+k] 1. (Osm.) легкий переломъ, незначительное повреждение - ein leichter Bruch, eine unbeduente verletzung. 2. (Ad.) оскорбление, печаль - die Beleidigung, der Kummer. (Radloff. Tom I/II, s.1453).

incin [اِنجِيْن (Osm.), von inci+n] огорчение, печаль - die Sorge, der Kummer. (Radloff I/II, s.1453).

incin- (v) [Krm. اِنجِيْنَك (Osm.), von inci+n] печалиться, быть в отчаянии, беспокоиться - sich Kummer machen, in Verzweiflung sein, sich beunruhigen; **incinmiş** оскорбленный, печальный, угрюмый - beleidigt, traurig, verdriesslich. (Radloff I/II, s.1454).

incit- (v) [اِنجِيْتَمَك (Osm.), von inci+t] причинить печаль, боль -Kummer verursachen, Schmerzen hervorbringen. (Radloff. Tom I/II, s.1454).

incitme [اِنجِيْتِمَه (Osm.), von incit+me) 1) невылечимая болезнь, водянка, мочеизнурительная болезнь -eine unheilbare Krankheit, die Wassersucht, Züscherkrankheit; beni incitme, incitme beni ракь -der Krebs, Krebs Schaden. 2. невыносимая боль -unerträglich Schmerz. (Radloff. Tom I/II, s.1454).

¹⁴ Mahmûd b. Kādî-i Manyâs, *Gülîstan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, TDK, Ankara, 1993, (Hazırlayan: Doç.Dr. Mustafa Özkan)

¹⁵ Dr. W. Radloff, *Wörterbuches der Türk - Dialekte*, St. Pétersbuurg, 1905.

Bu kelime, Güney-Batı grubunda yer alan çağdaş Türk lehçelerinin sözlüklerinde yer almaktadır. Bunun yanı sıra Özbek Türkçesi diyalektlerinde de kullanılmakta olduğunu bu sahanın sözlüklerinden tespit edebiliyoruz¹⁶.

Bu fiil, Oğuz grubu lehçelerinden Türkmen Türkçesinde geniş bir kullanım alanına sahiptir. Bugünkü Türkiye Türkçesinin sözlüklerinde bulunmayıp, arkaik biçim olarak eski sözlüklerde yer alan *inci-* fiilinin, Türkmen Türkçesinde *inca-* (< *inci-*) biçimi, kullanımını sürdürmektedir.

incamak (ЫНЖАМАК): 1. Birinden gövün galmak, gövni degilmek. *Ol yol boyı uzak oylanani üçin, bütün pikiri garişıp, kimden incayanuna, kime igenyenine –de düşünmeyerdi, dişe özünde bir nerazılık duyardı* («Sovyet Edebiyatı» Jurnalı). 2. Hırap bolup başlamak, ıslanıp başlamak, zayalanmak (et, gök önümler hıkda). 3. Hırluk görmek, azap çekmek, cebir, sütem çekmek. (*Türkmen Diliniň Sözlügi*, Aşgabat-1962, s.785a).

incatmak (ЫНЖАТМАК): 1. Biriniň gövnüni galdırmak, gövnüne degmek. *Hezir Veli, oglum, meni incatman, Yene okuvıni etdir sen dövam, Alım bolup yetiş, şol meniň tamam* («Sovyet Edebiyatı» Jurnalı). 2. Hıraplamak, zayalamak, ıslandırmak (et, gök önümler hıkda). 3. Ez'et bermek, azap bermek, hırlamak. (*Türkmen Diliniň Sözlügi*, Aşgabat-1962, s.785a).

Bu fiilin, Azerî ve Türkiye Türkçesindeki *-n* (dönüşlük) ekiyle genişletilmiş biçimi olan *incin-*, Türkmence sözlüklerde yer almamaktadır. Türkmen Türkçesinde *inca-* fiili geçişsiz, *incat-* biçimi ise, ettirgendir. Bu durumu, Rusça-Türkmence ve Türkmence-Rusça kaleme alınmış iki dilli sözlüklerde de tespit etmek mümkündür.¹⁷

Azerî Türkçesinin yazı dili ve ağızlarında kullanılmakta olan *inci-* fiilinden türemiş gövdeler de bulunmaktadır.¹⁸

¹⁶ **incimok** (ИНЖИМОК): *дual*. Ранжимоқ.; **incitmok** (ИНЖИТМОК) **ИНЖИМОК** *фл. opt. n.* (*Uzbek Tilining Iloxli Lugati I (A-R)*, Moskva, 1981, s.328). **incit-** (ИНЖИТ-) *vb.* To upset, hurt, offend. Уни инжитма!, don't upset him!, (*Uzbek-English Dictionary*, (Compiled by Natalie Waterson), Oxford University Press 1980, s.44).; **ИНЖИМОК** *obl. см.* **ранжитмок**. (?) **ИНЖИЛМОК** *obl.* обижаться; огорчаться, печалиться. *vb.* (*Узбекско-Русский Словарь*, Академия Наук Узбекской ССР Институт Языка и Литературы им. А. С. Пушкина, Москва-1959, s.179a).

¹⁷ **incitmak** [ЫНЖЫТМАК] обидеть, сов. кого-что 1. (нанести обиду).; **incamak** [ЫНЖАМАК] обидеться, сов. на кого-что. (*Russko-Turkmenskiy Slovar'*, Moskva 1956, s.396).; **incatmak** [ЫНЖАТМАК] *понуđ. от* ынжамак 1. огорчать; обижать; 2. допускать порчу (*продуктов*). (*Turkmensko-Russkiy Slovar'*, Moskva 1968, s.771).

¹⁸ **inciklik**, **incime**: обида.; **incitmek**: обидеть.; **incimek**: обидеться.; **inciden**: обидный.; (*tez*) **incime**: обидчивость.; (*tez*) **inciýen**: обидчивый.; (*adam*) **inciden**: обидчик.;

incimek (инжимәк) f. 1. Eziyyet çekmek, ağrı hiss etmək. *Éşgin yolunda gām vérä üz, aşig incimez.* S.Ä. Şirvânî. *Varlığını hiss etmədi, çünkü ona daş deydikde béle, déyesen, incimir ve gırçınmırdı.* M.S. Ordubadi *İncimiş, yorulmuş Gülara artıg harayının héç bir yére çatmayacağını görüp ala gözlerinden yaş elemeye başladı.* E. Veliyév. 2. Küsmek, gelbi gırılmaq, sınımaq. *Néylemişem incinibsen; yéne, éy Gülbeden, menden?* G. Zakir. *Ancag bacığızı, uzun sözün gıçası, biz senden incimişik.* C. Cabbarlı...vb. (Азәрбайчан Дилинин Изаһлы Лүгәти, П.чилд д-ј, Елм Нәшријјаты, Бақы-1980, s.413b).

incinmek (инжинмәк) (Klas.). *bax. incimek* (инжимәк). *Gérçek möhübbe cövrü cefa çünkü yar éder; Néyçün cefadan incine, gemden melul ola.* Nesimi. *İncinme ki, senden oldu tegsir. Mesihî. Menden incinipdir ol üzü alım; héç bilmenem könlün ta ne ile alım.* Aşig Magsud. (Азәрбайчан Дилинин Изаһлы Лүгәти, П.чилд д-ј, Елм Нәшријјаты, Бақы-1980, s.413b).

incitmek (инжитмәк) f. 1. Eziyyet vérmek, ezab vérmek, işkence etmək. *Nebi özünden sonra Méhdini incideceklerini düşünür.* « Gaçag Nebi». // *Yormag, elden salmag, üzmek. Koroğlu iltimas éyler; Bala, incime Gıratı! «Koroğlu».*

2. Ağırmaq, eziyyet vérmek. [Harun:] *İncidir yaralarım, yoğdur ümidim özüme.* Y. Hacıbeyov. *...Ayaglarım yalın olduğuna göre, yolun guru kesekleri meni incitdi ve men de üst terefde tapdalanmamış bir cığıra düşdüm.* A. Divanbeyoğlu.

3. Narahat etmək, narahatlığına sebep olmaq. *Bundan savayı, Bahadırı inciden o oldu ki, vahtında gédip Tiflise catmayacagdır.* N. Nerimanov. *Hava sakit olduğundan teyyaremiz süziib gédir, héç kesi incitmirdi.* M. İbrahimov.

4. Küsdürmek, hətirini gırmag, gelbine toğunmaq, narazı salmag. *Şekilleri çekmek ceğhetinden min dogguz yüz doğsan doguz Mollanı özümüzden incitmişik.* C. Memmedguluzade. *Feget seni burada yalnız bir kelme ile incideceyem..* H. Nezerli. *Osa ömrü boyunca incitmedi bir keci.* B. Vahabzade. (Азәрбайчан Дилинин Изаһлы Лүгәти, s. 413b).

incişmek (инчишмәк), *garş.* Bir birinden incimek, küsüşmek, araları deymek. (Азәрбайчан Дилинин Изаһлы Лүгәти, s. 414a).

(adam) *inciden* (kadın): обидчица.; *incidilmek*: обижаться.; *incidilmiş*: обиженный., (Русско-Азербайджанский Словарь, Азербайджанский Филиал Академии Наук ССР Институт Литературы и Языка им. Низами, Баку-1943. s. 31).

inci- ‘darılmak, incinmek’ 510.s. “*Alhas çemen adlı menzile düşüb dincelmeli oldular. Oraya kimi Necefhan gızı danışdırmadı. Necefhan béle fikir éledi ki, gıza el vursam gız menden inciye, ...*” (Ehliman Ahundov (Derleyip Düzenleyen), *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, (Türk çeviriyazısına aktaran, “Giriş” ve Sözlük” bölümlerini yazan Semih Tezcan), 2. Baskı, TDK, Ankara 1994, 314/28).

Yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere, Çağdaş Türkiye Türkçesinin söz varlığında *incin-* ve *incit-* biçimlerinde yaşayan arkaik *inci-* kökünün Azerî Türkçesinde, Eski Anadolu Türkçesindeki gibi *inci-*, *incin-*, *inciş-*, *incit-* biçimleri varlığını devam ettirmektedir. Azerî Türkçesi sözlüğünde *inci-* fiili, çatı bakımından *incin-* fiili ile eş konumda gösterilmiştir.

inci- fiili çeşitli türevleriyle, Batı Türkçesinin Irak’ta konuşulan ağızlarında da kullanılmaktadır:

“**incig~incik** ağrı, sızı, acı **incigi olmağ** ağrısı olmak.; **incimeğ** ağrımak.; **incinmeğ** 1) kırılmak (birisinden). 2) ağrımak (yara).; **incitmeğ** ağrıtmak (yara veya hastalık).” (Habib Hürmüzlü, *Kerkük Türkçesi Sözlüğü*, Kerkük Vakfı Yayını, İstanbul 2003, s.206).

Türk lehçelerinin söz varlığını içeren ve Türk dilinin temel sözlüklerinden biri olan Hüseyin Kâzım Kadri’nin sözlüğü¹⁹’nde kelimenin değişik biçimleri yer almaktadır:

incimek (اينچماک) [indjiméq] Çağatay- lâzım- İncimek, müteallim ve muhtarip olmak; gönli kalmak. dil-âzürde olmak. **incik** -sıfat- müteallim, dil-âzürde. (H. K. Kadri, *Türk Lügati I*, s. 456).

incimek (اينچيمک) [indjiméq] Azeri- mutâvaat- İncinmek, kırılmak, hâtır-mânde olmak. incitmek, incidmek- müte’addi- incitmek, kırmak, münkesirü’l-hâtır etmek. (H. K. Kadri, *Türk Lügati I*, s. 457).

Türkiye Türkçesinin Osmanlı sahasında en önemli ve kapsamlı sözlüğü olan *Kâmûs-ı Türkî*’de bu kelimenin *incin-* şekli geçmez ve kelime bugünkü anlamıyla bu sözlükte yer almaz.

incitmek (اينچيتمک) ft. 1. Dokunmak, ilişmek. 2. Can acıtmak, elem vermek, eza ve cefa etmek: Uslu çocuklar hayvanları incitmezler. 3. Hatır kırmak, dilgîr etmek: Aptal adamdır incitmeyin. 4. Ağrılı veya yaralı bir uzva dokunup ağrıtmak: Kolumu, çibanımı incitmeyiniz. 5. Vurmak ağrıyacak bir hâle getirmek, yara ve bere olmadığı hâlde ağrıtmak: Attan düşüp kolunu, bacağını incitmiş. // **incitme beni**= Seretân hastalığı.

¹⁹ Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati*, I.c., İstanbul 1927.

Kâmûs-ı Türkî'de fiilin *inci-* ve *incin-* biçimi yer almaz, ancak bu sözlükten daha önce kaleme alınmış *Lehce-i Osmânî*'de fiilin *inci-*, *incin-*, *incit-*, *incitme* ve *incitici* türevleri yer almaktadır:

incimək (اينچيمك) Te'ellüm, teessür etmek, kol, parmak kemik çıkmak, kırılmak, incizâm, şikest olmak, âzürde olmak. (*Lehce-i Osmânî*, s.117).

incinmek (اينچينمك) İnkisar, infial, sakat olmak, şikeste-hatır, kırılmak, gücenmek, hatır-mânde. (*Lehce-i Osmânî*, s.117).

incitmek (اينچيتمك) Elem vermek, gücendirmek, kırmak. Nakîsa îrâs etmek, dokunmak, zarar etmek, bir unsuru kırmak, kasm. Eza, cefa, îlâm etmek (*Lehce-i Osmânî*, s.117).

Ayrıca sözlükte bu fiilden türemiş **incitici** (اينچيديجي s.117.) ve **incitme** (اينچيتمه s.117.) türevleri de yer almaktadır.

Sonuç olarak, **güce-** fiili geçişli olup söz diziminde daima belirtme durumu yüklenmiş bir isimle kullanılmaktadır.²⁰ Geçişli bir fiilin *-n-* ekini almasına rağmen belirtme durumu yüklenmiş bir isimle kullanılması bu ekin işlevini kaybettiğinin göstergesi olarak görülse de, Kâşgarlı Mahmud, bu fiilin hem geçişli hem de geçişsiz olarak kullanıldığını ifade etmiştir.²¹

Oysa Kâzım Kadri'nin sözlüğünde ve diğer örneklerde de görüleceği üzere *inci-* fiili geçişsiz olup bugünkü yazı dilinde ettirgen ve dönüşlü çatı biçimlerinde kullanılmaktadır. *güce-* fiili tarihî metinlerde geçişli olarak kullanılmakta olup bugünkü yazı dilinde dönüşlü (*gücen-*) ve ettirgen (*gücendir-*) şeklinde Türkçenin sözvarlığında yer almaktadır. İncelenmesi gereken bir başka husus ise, Türkçede geçişsiz fiillerin, dönüşlü çatıya dönüştürülüp dönüştürülemeyeceği konusudur.

Yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere, bugünkü Türkiye Türkçesinde *incin-*, *incit-* biçimleriyle kullanılan bu fiilin tarihî dönem metinlerinde *inci-* biçimi tespit edilebilmektedir. Hatta Osmanlının son zamanlarına kadar Türkiye Türkçesinin söz varlığında yer alan bu biçim (krş. *Lehce-i Osmânî*), bugünkü yazı dilinde kullanım alanını yitirmiştir. *inci-* fiilinin geçişsiz fiil özelliğini *-n-* çatı ekli biçimi olan *incin-* türevi

²⁰ **küçe:- (güce:-)** Den. V. fr. I kü:ç; 'to oppress, use violence towards (someone Acc.)' (Clauson, 1972, s.695).

²¹ "at kücendi" = "ای فترت قوه الفرس من الحمل الثقيل" ve "ol anıg tawarın kücendi" = "لازم و هدامتعد" (Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lûgati't-Türk*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, s. 345). Buradan da anlaşılacağı üzere Kâşgarlı, birinci örneğin geçişsiz, ikinci örneğin ise, geçişli olduğunu belirtmektedir.

yüklenmiştir. Ancak bu fiilin köken olarak Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki *renc-i-* ya da *rānci-* fiiliyle hiç bir ilgisi yoktur. Yukarıda da değindiğimiz üzere karşılaştırma Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinin söz varlığındaki *renci-* fiiliyle değil de, Türk dilinin tarihî lehçelerinde yer alan *inci-* köküyle ya da diğer Türk lehçelerinin birinci el kaynaklarından alınan örneklerle yapılmalıydı. Bu tür karşılaştırma çalışmalarında alanı ve konunun türünü sınırlamak ve belirlemek önemlidir, bir fiilin çatısı karşılaştırılırken -anlam yönü ve kullanımı hariç- fiil ses değişmelerine uğramış olsa bile aynı kök üzerinde olmalıdır. Yoksa alıntı bir ismin Türkçe eklerle genişletilmiş biçiminden oluşan bir fiille, Türkçe fiil kökünü morfolojik olarak karşılaştırmak bu örnekte de olduğu üzere yanılgılara sebep olur.

Kaynaklar

- Dr. W. Radloff, *Wörterbuches der Türk- Dialekte*, St. Pétersbuurg, 1905.
- Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara 1995, (Ruşadan Çeviren: Yard. Doç. Dr. İklil Kurban).
- Et-Tuhfet-üz-Zekiyye Fi'l-Lûgat-it-Türkiyye*, TDK, İstanbul 1945. (çeviren: B. Atalay).
- Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati*, İ.c., İstanbul 1927.
- İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin*, TDK, Ankara 1992. (hazırlayan: Doç. Dr. Recep Toparlı).
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1991.
- Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lûgati't-Türk*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.
- Lokmanî Dede, *Menâkıb-ı Mevlâna*, TDK, Ankara 2001 (Hazırlayan: Prof. Dr. Halil Ersoylu).
- Mahmûd b. Kādî-i Manyâs, *Gülistan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, TDK, Ankara 1993, (Hazırlayan: Doç.Dr. Mustafa Özkan).
- Russko-Turkmenskiy Slovar'*, Moskva 1956.
- S.G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
- Sanglax(A Persian Guide to the Tusrkish Language)*, by Muhammad Mahdî Xân, Facsimile Text With an Introduction and Indices, by Sir Gerard Clauson, London 1960.
- Seyf-i Sarâyî, *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)*, TDK, Ankara 1989. (hazırlayan: Doç. Dr. Ali Fehmi Karamanlıoğlu).
- Turkmensko-Russkiy Slovar'*, Moskva 1968.

Türkçe Sözlük, I-II.c., Haz. İsmail Parlatır-Nevzat Gözaydın-Hamza Zülfikar vd., Ankara: Türk Dil Kurumu 1998.

Uzbek Tilining İzoxli Lugati I (A-R), Moskva 1981.

Uzbek-English Dicyionary, (Complied by Natalie Waterson), Oxford University Press 1980.

Русско-Азербайджанский Словарь, Азербайджанский Филиал Академии Наук ССР Институт Литературы и Языка им. Низами, Баку 1943.

Узбекско-Русский Словарь, Академия Наук Узбекской ССР Институт Языка и Литературы им. А. С. Пушкина, Москва 1959.